
KÖNYVEKRŐL

HEGEDŰS DÁNIEL

A történész nehéz mestersége...

*Realista történetírás és a politikai legitimitás
történeti narratívái korunk Magyarországon*

*Békés Csaba: Európából Európába. Magyarország konfliktusok
kereszttüzeiben, 1945–1990.*

Budapest, Gondolat Kiadó, 2004.

*„A hazai közgondolkodásban mindmáig nem alakult ki a
külpolitikai gondolkodásnak az a formája, amely az ország sorsáról,
a nemzetközi politikában játszott szerepéről, lehetőségeiről, mindenkori
mozgásteréről – múltban, a jelenben és a jövőben egyaránt –
nem a vágyak, hanem a realitások alapján tudna ítéletet alkotni.”*

A KÁDÁR-RENDSZER KÖZTÜNK ÉL. ELLENFELEI TARTJÁK ÉLETBEN

Hálátlan a recenzens feladata, ha munkájának tárgyához hosszú elemzés után sem feltétlenül a vita, csak a belátás és az egyetértés kapcsa fűzi. Békés Csaba *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzeiben, 1945–1990* című kötete, bár a benne található tanulmányok egy része a szűkebb szakmai közönség számára már korábban is ismert lehetett, a magyar diplomáciatörténet alapvető és hiánypótló munkájának tekinthető. Hiánypótlónak, hiszen egy olyan korszak kapcsán villantja fel mélyfúrásszerű esettanulmányainak eredményeit, mely korszak magyar külpolitikáját illetően összefoglaló monográfia még megközelítőleg sem született. Ez a hiányosság a nap-

jaink eseményeit is lépten-nyomon meghatározó koramúltunk tekintetében csak felszínesen magyarázható a korszak végére vonatkozó források nehézkes kutatásával. Munkámban arra a kérdésre keresem a választ – Békés Csaba nagyszerű könyvének tartalmára és érvanyagára támaszkodva –, hogy milyen összefüggés, pontosabban kölcsön hatás tárható fel a közelmúltra vonatkozó hazai történeti irodalom új, részletes, a korábbi értelmezési kereteket némileg átalakító eredményei, valamint a politikai elitek legitimációs célokra felhasznált történeti narratívái között.

A kilencvenes évek második harmadában jelentős politikai diskurzus alakult ki az egykori MSZMP-nómenklátúratagság mint politikai törésvonalképző tényező megítélése körül.¹ A magam részéről elfogadom, hogy a magyar politikai teret elsősorban a nómenklátúra (kommunista/antikommunista) és a vallásos/laikus törésvonalak tagolják. Mindez azért érdekes számunkra, mert a nómenklátúra-törésvonal hangsúlyos társadalmi jelenléte értelemszerűen nem pusztán csak a választói magatartásban érhető tetten, hanem a szimbolikus politizálás területén sajátos történelmi narrációk formájában is.

E törésvonal mentén – időben változó keresztmetszetben – természetesen a politikai pártok elitje is felsorakoztatható. *Ugyanakkor nézetem szerint – mivel ez a dimenzió meghatározóbb a történeti tudat, vagy a politikai ellenfél nézőpontjából történelmi hamis tudat szférájában – helyesebb kommunista/antikommunista² törésvonalról beszélni, melynek fő dimenziója nem a politikai nómenklatúrához tartozás vagy nem tartozás, hanem a rendszerváltás előtti magyar politikai rendszer – nem a ma létezővel szembeállított, hanem adott történelmi kontextusában értelmezett – elfogadása vagy elutasítása.*

Mivel a kommunista/antikommunista erők történelmi léptékű összecsapásának – legalábbis első megközelítésben – a rendszerváltás tekinthető, ezért nem véletlen, hogy a törésvonal két oldalán található politikai elitek legitimációs bázisként próbálják felhasználni – akár pozitív, akár inverz, negatív módon – az 1989–1990 során, illetve korábban történeteket.³ Ennek megfelelően – mondhatnám törvényszerű módon – két politikailag motivált történelmi narráció, ha úgy tetszik, hamis tudat alakult ki hazánkban. Az egyik hamis tudat diabolizálja az államszocialista berendezkedést, megfosztja politikai aktorait a kül- és nemzetpolitikai cselekvés képességétől, ugyanakkor felveti politikai felelősségüket. A másik hamis tudat erőteljesen – gyakran azonban sajnos aktuálpolitikai igényeknek megfelelően – differenciál korszakok, személyek és politikai cselekvések között, saját jelenlegi képviselőinek pozitív szerepét emeli ki minden esetben a történelem alakításában, hangsúlyozza – gyakorlatilag szintén jelenlegi képviselőinek a fellépését követő időkre – a pozitív kül- és nemzetpolitikai cselekvés szándékát, a nemzetközi kör-

nyezetre mint külső determinánsra hivatkozva a kudarcok esetében, azonban hangsúlyozva személyes érdemeiket a sikerek⁴ tekintetében.⁵ Azt már talán mondani sem szükséges, hogy mindkét hamis tudat magának sajátítja ki a rendszerváltás dicsőségét. Annak a rendszerváltásnak a dicsőségét, amelyet a hamis tudatokat fenntartó politikai elitek *együtt* csináltak, ugyanúgy, ahogy ma szimbolikus politizálásuk eredményeképp *együtt* idézik meg újra és újra az államszocializmus – vagy ha jobban tetszik – a Kádár-rendszer kísértetét.

Az igazság természetesen mindenki számára a saját igazsága, azonban kételkedhetünk abban, hogy a politikai szereplőket a múlt tisztázásának jóhiszemű szándéka vezetné. Ez a történészszakma feladata. Azonban bármi is legyen a politikai ágensek szándéka, szocializációs funkciójuknak és képességüknek köszönhetően hamis tudatokat örökítik át és mélyítik el a hazai történelmi közgondolkodásban.

1956, TE CSILLAG...

Békés Csaba szerint a magyar társadalomra hosszú idő óta jellemző morális és – mivel a morális-realista dichotómiapárost alkalmazza leggyakrabban, ezért általa ugyan direkt formában ki nem mondva – irreális történelemszemlélet legfőbb oka az, hogy hazánk esetében a XVI. század óta 1989-ig a nemzetközi politikai környezet szinte mindig a nemzeti érdekvényesítő politika ellenében hatott, vagyis – már általam hozzátéve – szinte permanens frusztrációs forrást képezett a politikailag érzékeny társadalmi szegmens számára.

Az 1945 utáni korszakban e nemzetközi meghatározottságok általi elnyomatásnak egyértelmű szimbóluma 1956. Az a forradalom, amely a rendszerváltás egyik legfőbb legitimációs háttereként szolgált. Hogy a hegeli dialektika fogalomtárát használjam ennek illusztrálására: 1956 nemzeti és demokratikus követelése voltak a tézisek. A kádári restauráció vagy szanálás tekinthető ebben az értelmezési keretben az antitézisnek, míg a rendszerváltás, ha nem is szintézisnek, de a tézis főbb elemeinek az adott történelmi kontextusban történő megvalósításának. Az eseményeknek ez az értelmezése úgy vélekedik – nézetem szerint helytelenül –, hogy 1956-ban reális esély volt egy független demokratikus Magyarország megteremtésére, ám erre különböző okok – a szovjet túlerő intervenciója, a Nyugat be nem avatkozása, Kádár árulása – miatt nem kerülhetett sor. A nézetrendszer helytálló, és ellentétes értelmezésével rokon pontja, hogy a forradalom bukásának okait többségében a *külső* körülményekben találja meg, ugyanakkor – szemben ellentétjével – ezt a bukást nem tekinti a rendszer logikájából fakadó szükségszerűségnek.

Nézzük meg ezzel szemben, hogyan vélekedik Békés Csaba 1956 külső és belső meghatározottságairól. Az európai hatalmi rendszer nézőpontjából, valamint a két szuperhatalom együttműködésében – amely 1952-től, a szerző által az enyhülés kezdetének tekintett évtől (Békés, 2004: 133) mind kiterjedtebb formát nyert – 1989-ig végig meghatározó maradt az 1945-ben létrejött európai status quo tisztelete, amely a hidegháború alatt – a közvetlen szovjet–amerikai konfrontáció elkerülése érdekében – egyfajta automatizmusként működött. Ez alapján nem minősíthetők hidegháborús válságoknak az 1953-as berlini, az 1956-os magyarországi, az 1968-as csehszlovákiai, valamint az 1980–81-es lengyelországi események, mivel – pont a fentebb említett téziséből fakadóan – nem fenyegettek szuperhatalmi összeütközéssel. Kizárólag csak a keleti blokk belső válságai voltak; a nyugati szövetségi rendszer keretében az Egyesült Államoknak Franciaországgal és az Egyesült Királysággal történő konfrontációját okozó szuezi válság tekinthető hasonlóknak, és valamennyi blokkon belüli válság esetében közös vonás, hogy pusztán csak a propaganda, a politikai retorika területén nyertek hidegháborús tartalmat. Ezen állítások elfogadásához természetesen szükségszerű az is, hogy elfogadjuk, az Eisenhower elnök neve által fémjelzett politikája a rab nemzetek felszabadításának az 1953 utáni Európa kontextusában ugyancsak nem sokkal volt több egyszerű propagandánál.⁶ Ebből a szempontból azonban – ahogy a szerző kifejti – a Nyugatnak nem jött kapóra az 1956-os magyarországi forradalom (sem). Hiszen az enyhülés továbbvitelében volt elsősorban érdekelt a Szovjetunióval, aminek azért a szovjet beavatkozás diplomáciai és retorikai elítélése – amelyre mindenképpen szükség volt a saját társadalmuk támogatásának és (általam hozzátevé) ezen társadalmak szovjetellenes politikai szocializációjának megőrzéséhez – nyilvánvalóan nem látta hasznát. A keleti blokk belső válságai esetében a Nyugat leginkább a szuperhatalmi kapcsolatok stabilitásának fenntartásában volt mindenekelőtt érdekelt. A kommunista rendszerek felszámolásának kérdését felvetve, az Egyesült Államok – reálsan mérve fel a helyzetet – semmilyen formában nem látta lehetségesnek e formációk felszámolását és nyugati demokráciákkal történő felváltását, vagy ezen országok kiszakadását a Szovjetunió európai biztonsági övezetéből. Stratégiája – a jugoszláv modellre építve – a befelé puhább, a Szovjetunióval szemben pedig önállóbb nemzeti kommunizmusok hatalomra „segítése” volt.⁷ Ebben az összefüggésben értelmezhető az is, miért nem reagált pozitívan az Egyesült Államok a magyar kormány 1956-os semlegességi deklarációjára.

A morális történelmi gondolkodás számára különösen nehezen feldolgozható problémát jelent, hogy házánk egyrészt nem élhetett a semlegességnek azokkal a formáival, amelyeket szomszédaink közül Jugoszlávia és Ausztria számára is „meg-

adott” a történelem, továbbá, hogy a magyar forradalom leverésére olyan kontextusban került sor, amikor Magyarország – a deklarált semlegesség következtében – egyszerre tudta volna biztosítani a Szovjetunió biztonsági igényeit, a demokratikus fordulat következtében – ami a többpártrendszer visszaállításával már 1956 novemberének első napjaiban is előrehaladott állapotban volt – a nyugati demokráciák rokonszenvét, valamint a nemzeti politika és fejlődés lehetőségét. Legalábbis ez volt a forradalmi közvélemény interpretációja. Ez az interpretáció több tényezőre vezethető vissza. Egyrészt nyilvánvaló módon nem tudatosult sem a közvéleményben, sem a politikai döntéshozókban a szovjet birodalmi politika logikája, amely komoly biztonsági kockázatot látott a keleti blokk egységét veszélyeztető valamennyi eseményben és törekvésben, és ennek megfelelően nem is tolerálta azokat. Másrészt nyilvánvalóan túláltalánosították a semlegesség osztrák és jugoszláv példáiból levonható következtetéseket, miközben nem voltak tekintettel a helyzetükben fennálló nyilvánvaló különbségekre. Ez az osztrák államszerződés által is látszólag alátámasztást nyert várakozás nem ismerte fel azt a lényeges eltérést az osztrák és a magyar szituáció között, hogy míg Ausztria esetében a nagyhatalmak valódi kompromisszumáról és kölcsönös engedményeiről lehetett szó, addig Magyarország esetében – teljesen eltérő módon – a Szovjetunió nemzetközi pozíciójának egyoldalú gyengülését eredményezte volna az állam semlegessége. Jugoszlávia esetében pedig a magyar politikai döntéshozók nem lehettek tisztában azzal, hogy a Hruscsov által Titónak tett engedmények nem az önálló jugoszláv út moszkvai elismerésének köszönhetőek, hanem a délszláv államnak a Kreml szövetségesei közé történő „visszacsalogatásának” eszközei. A szovjet szándékoknak ugyanilyen félreértésére került sor egy harmadik tényező, az el nem kötelezett államok mozgalma kapcsán is (Békés, 2004: 143–149). A két szuperhatalom közül ugyan valóban a Szovjetunió foglalt pozitívabban állást az el nem kötelezett államokkal kapcsolatban, és bár formálisan el is fogadta a „mozgalom” alapelveit, azok alkalmazását saját blokkján belül nem tartotta sem kívánatosnak, sem elfogadhatónak. Ha egy makroszintű összefüggésbe ágyazzuk a kérdést, akkor az el nem kötelezettekkel fenntartott kapcsolatai kizárólag a dekolonizációs politikájának céljait szolgálták.

Igy vázolható fel a semlegesség kérdése a korabeli nemzetközi környezet által meghatározott formájában. Ugyanakkor Békés Csaba munkájában sokkal finomabbra alakítja ezt a képet, további, teljesen újszerű szálakat vonva be az elemzésbe annak érdekében, hogy minél pontosabban meghatározható legyen a Nagy Imre-kormány motivációs háttere a november 1-jén kiadott semlegességi dekrétum tekintetében (Békés, 2004: 150–162.).

Ez esetben egy kül- és egy belpolitikai vonalat kell végigkövetnünk. Bár magától Nagy Imrétől sem állt távol a semlegesség gondolata – hiszen 1956 januárjában maga is egy olyan elméleti munkát vetett papírra, amely a magyar külpolitika céljaként a kelet–nyugati enyhülés folyamatának segítségével elrendő semleges státus megvalósítását jelölte ki –, 1956 októberében a kérdés politikai napirendre tűzésének igénye a társadalom részéről jelentkezett. A program kivitelezésének az adott nemzetközi konstelláció keretében fennálló lehetőségét, vagy inkább lehetetlenségét fentebb tárgyaltam. Békés Csaba maga az alábbi módon minősíti ezt a politikai igényt: „...így 1956 októberében a Varsói Szerződés felmondásának és a semlegesség deklarálásának követelése, bármily nemes célok is motiválták ezeket, valójában a forradalmi eufória öngerjesztő mechanizmusának irreális és irracionális termékei voltak...” (Békés, 2004: 150.). Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a Nagy Imre vezette kormánynak csak úgy nyílt lehetősége az ellenállás pacifikálására és a politikai folyamatok feletti ellenőrzés, irányítás kézbe vételére, ha a forradalmárok bizonyos követeléseit legalább a retorika szintjén felkarolja. A Nagy Imre személyével szembeni kezdeti amerikai és brit ellenérzések nem utolsósorban ezzel is magyarázhatók, ugyanis a nyugati elemzők úgy vélték, valóban csak egy időnyerést szolgáló retorikai húzásról van szó. Ám ha kezdetben lehetett is ilyen megfontolás a Nagy Imre-kormányon belül, a november 1-jei deklaráció mögött már másfajta szándékok húzódtak meg. Ma már teljesen egyértelmű, hogy a semlegességi deklaráció nem oka, hanem kvázi következménye volt a szovjet beavatkozásnak. Az SZKP Elnökségének október 31-én a beavatkozásról hozott döntésével párhuzamosan ugyanis már folyamatban volt a szovjet hadsereg bizonyos egységeinek Magyarországra való beáramlása, a szovjet csapatmozgásokból, valamint Andropov magatartásából Nagy Imre helyesen arra következtetett, hogy küszöbön áll a Magyar Népköztársaság elleni intervenció. E nézőpontból tehát a semlegesség egyoldalú deklarációja, valamint a Varsói Szerződés felmondása – ami egyébként jogilag nem volt lehetséges 1975 előtt – sem elszórt, sem provokatív lépésnek nem tekinthető, hiszen a szovjet lépésekre válaszként megfogalmazódott egyfajta „előremenekülési politika” kényszerében születtek. Ugyanakkor vannak arra mutató jelek, hogy e lépések legfőbb rövid távú céljának a tárgyalások, a diplomáciai rendezés lehetőségének fenntartását tulajdoníthatjuk. Erre utal például, hogy Nagy Imre nem a szuezi válság miatt összehívott rendkívüli közgyűlésen, hanem a november 12-én megnyíló rendes közgyűlési ülészakon kérte az ENSZ-ben a magyar ügy napirendre tűzését. Ennek nyilvánvaló oka pedig az lehetett, hogy időt akart adni a szovjet fél számára a diplomáciai rendezésre, hiszen – ne felejtjük el – november 3-án tárgyalások kez-

dődtek a magyar és a szovjet fél között a csapatkivonásról. Ugyanakkor az újra kialakuló többpártrendszer keretei között egy szovjet megszállástól mentes Magyarországon a kommunista párt politikai dominanciája nyilvánvaló módon nem lett volna fenntartható. Ha a tág elméleti keretek alapján vizsgáljuk a kérdést, akkor ez a momentum nyilvánvalóan döntő jelentőséggel bírt a szovjet döntéshozók szempontjából.

A magyar történeti tudatban erős pozíciókkal rendelkezik, bár a politikai legitimitást teremtő hamis tudatok által nem érintett az az álláspont, amely az elmaradt nyugati segítséget tekintve a legfőbb oknak a forradalom bukása szempontjából. Ez az álláspont azonban Békés Csaba szerint tarthatatlan, ugyanis a Nyugat egyszerűen nem rendelkezett olyan politikai eszközökkel, amelyekkel a Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos döntéseit befolyásolni tudta volna. Ebből fakadóan tehát a *nemzetközi porondon* a magyar kérdés kapcsán egyes egyedül a Szovjetunió rendelkezett valódi döntési pozícióval. Békés Csaba felveti azt a kérdést is, hogy az SZKP Elnökségének mikor lett volna lehetősége „*másként dönteni*”, vagyis mikor, milyen helyzetben lett volna elkerülhető az intervenció. A szerző szerint az október 31-én hozott határozat a november 4-i beavatkozásról elkerülhetetlen volt, hiszen ekkor már az események az államszocialista rendszer felszámolásának, valamint a Szovjetunió biztonsági övezetéből való kiszakadásnak az irányába mutattak. Tényleges döntési helyzet ebből fakadóan csak az első, október 23-i intervenció esetében állt fenn, ekkor lett volna lehetőség Magyarországon is a lengyel forgatókönyv alkalmazására. Ez a magyar erőkkel végrehajtott rendteremtést, a rendszer konszolidációját és a beavatkozás elmaradását jelenthette volna, bár – ahogy Békés megjegyzi –, ha az események ebbe az irányba fejlődtek volna tovább, ma nyilvánvalóan nem forradalomról, hanem – mint Lengyelország 1956-os történelme esetében – a reformkommunista szárny győzelméről beszélünk csupán. Az október 23-i beavatkozás azonban az eredeti szándékokkal ellentétes eredményt hozott, nem a nyugalom gyors helyreállításához és a rendszer stabilizálódásához, hanem egy szovjetellenes szabadságharc kirobbanásához vezetett.

Nézetem szerint, bár az események fenti értelmezési kerete kivételesen koherens és helytálló, egy ponton kibővíthető új elemmel. Nevezetesen 1956. október 23-án nem egyedül csak a Szovjetunió rendelkezett tényleges döntési pozícióval, hanem bizonyos korlátok között a magyar pártvezetés is. Bár a szovjet döntéshozók maguk is készültek a beavatkozásra, nem hagyható figyelmen kívül Gerő Ernő telefonon intézett, szovjet csapatok bevetésére irányuló kérélme sem. Ma már tudjuk, hogy egyedül Mikojan állt ki következetesen október 23-án a magyarországi beavatkozás ellen. Adott esetben azonban más lehetett volna a helyzet, ha nem érkezik kifejezett felkérés a beavatkozásra az

MDP részéről, vagy esetleg olyan tartalmú feljegyzés érkezik, mely magyar erőkkkel is kezelhetőnek minősíti a konfliktust, és annak további éleződését elkerülendő kéri a Szovjetuniótól, hogy ne nyújtson testvéri segítséget a Magyar Népköztársaságnak.

Erre a történelmietlen kitérőre azért volt szükség, hogy láthassuk, a Szovjetunió mellett a Magyar Dolgozók Pártjának vezetősége is rendelkezett döntési pozícióval az egyetlen, történelmileg erre lehetőséget adó pillanatban, 1956. október 23-án. Még akkor is, ha ezt talán maga sem ismerte fel – ahogy az események valódi súlyát, jelentőségét sem – és nem is volt képes felnőni a szituációhoz. Mindenesetre nézetem szerint megalapozottan állítható, hogy Gerő Ernő történelmi felelőssége ebből a szempontból mindenképpen felvethető.

TÉZISEK, ANTITÉZISEK, SZINTÉZISEK...

Mivel a társadalom által az 1956-os forradalom során megfogalmazott politikai követelések megvalósítására az adott történelmi környezet determinációjának hatására nem nyílt lehetőség, sőt, az elméleti síkon sem volt lehetséges vagy adott, ezért a továbbiakban a forradalom és a forradalmat követő időszak (Kádár-rendszer) egymáshoz való viszonyát, valamint az e viszony leírására született narrációknak a mai politikai erők legitimációs bázisához való hozzájárulását fogom vizsgálni.

Előző fejezetemet azzal kezdtem, hogy – a hegeli dialektika formációit használva – 1956 tézisével szemben fogalmazható meg a Kádár-korszak mint antitézis. Ugyanakkor, ha elfogadjuk kiindulási pontnak – természetesen csak gondolatjáték szintjén –, hogy mivel a szenzitívebb társadalmi követelések (többpárt-rendszer, semlegesség) ab ovo megvalósíthatatlanok voltak, ezért az 1956-os magyarországi események politikai kulcstényezőjeként a válságát élő és szétesése határán álló állampárt, az MDP/MSZMP tekinthető. A párt vezető testületének, illetve a Magyar Népköztársaság kormányának ugyanis legalább elvileg adott volt a lehetősége, hogy nemzetközi szinten is aktorként lépjen fel és képviselje politikáját, még akkor is, ha de facto az állam kormányzását sem tudták biztosítani, és a társadalom pacifikálását is csak úgy tudták elérni, hogy magukévá tették azon követeléseit is, amelyek érvényesítésére az adott nemzetközi környezetben nem nyílt lehetőség. Második axiomatikus pontunk pedig az lehet, hogy bár a forradalom alatt folyamatosan közelítettek a társadalmi követelésekhez, a pártelit hatalomra került reformszárnyának eredetileg reformkommunista, nemzeti kommunista programja volt, beleértve Nagy Imrét is.⁸

Ha elfogadjuk ezt a két axiómát, akkor felrajzolhatjuk az 1956-ot követő magyar történelem egy másik hegeli modelljét is, amelyben 1956 téziséét az 1956 és 1963 közötti szanalási kor-

szak antitézise követi, majd pedig 1963-tól 1987–1988-ig „az érett Kádár-kor” szintézise. Ebben a történelmi narrációban a rendszerváltás nem kap szerepet, bár utólag két értelmezést is hozzászokolhatunk, mindkettőnek van igazságtartalma, csak más-más nézőpontból szemlélik a jelenséget. Ad primam a rendszerváltás csak kisajátította 1956 bizonyos követeléseit és fogalomkészletét azért, hogy történelmi legitimitációt teremthesen magának, egy a magyar történelemben minőségileg tökéletesen új és más, tehát előzmény nélküli formációnak. Ad secundam a rendszerváltás valóban szintézis, 1956 bizonyos követeléseinek és a modern nyugati demokrácia politikai modelljének szintézise.

Számunkra azonban most a rendszerváltásnál fontosabb a Kádár-korszak történelmi megítélése és legitimitációs/delegitimációs ereje. Szemben az antikommunista történelmi narráció hamis tudatával, számos elismert és független történész jellemzésében a Kádár-éra 1963-at követő időszaka egyeseket talán némileg mehökkentő, egyedi jelzőket nyer. Például: (a Kádár-korszak) „a Rákosi-korszaktól eltérően ugyanakkor számos területen elérte vagy megközelítette az adott kereteken belül lehetséges és elérhető optimumot, miáltal a magyar társadalom jelentős része fogadta el lélekben is sajátjaként”.⁹ A történetírás viszonylag kevés olyan korszakot tart számon hazánk históriájában, melynek politikai rendszere képes lett volna elérni és biztosítani az ország számára az adott nemzetközi és hatalmi viszonyok közepette elérhető politikai optimumot. Mindezt a továbbiakban ráadásul az is kiemelten érdekessé teszi, hogy a fentieket egy olyan politikai rendszer kapcsán olvashatjuk, amelyhez az ország lakossága jelentős részének történelmi tudatában negatív konnotációk társulnak.

Azonban a fenti, többé-kevésbé nyilvánvalóan helyes történelemtudományi megállapítás politikailag komoly csapdahelyzetet teremt. Lássuk hát, milyen logikai megállapításokat tehetünk. Ha 1956 társadalmi követeléseinek megvalósítására a nemzetközi kontextus miatt – mint láttuk – nem volt esély, a Kádár-korszak pedig az adott nemzetközi és történelmi kontextusban megvalósítható optimumot jelentette, akkor pusztán logikai úton két megállapítást tehetünk: egyrészt az 1956-os forradalom a Kádár-rendszer felől nyeri el az értelmét, vagyis azt, hogy nélküle talán nem lett volna lehetséges a „legvidámabb barakk” politikai rendszerének a létrehozása. A politikai hatalom és a társadalom – 1956 alapján – konszenzust kötött, mely konszenzus az 1980-as évek gazdasági válságáig fennállt. Másrészt pedig megállapíthatjuk, hogy ha a Kádár-éra az adott kontextusban elérhető optimumot testesítette meg, akkor értelemszerűen nem vethető fel a történelmi, illetve politikai felelősség fogalma a döntéshozók kapcsán, hiszen a kihívásokra az adott környezetben lehetséges legracionálisabb politikai válaszokat hozták

meg. A politikai csapdahelyzet a rendszerváltó antikommunista elitek számára ebben az értelmezési keretben teljességgel nyilvánvaló. Ad primam, a Kádár-korszaknak ez az értelmezése erőteljesen leértékeli az ellenzéki mozgalmak szerepét, jelentőségét és legitimitációját. Érthető módon ugyanis egy adott kontextusban közel optimális rendszer ellenzékének számítani másfajta szerep, mint – a másik oldalról nézve – egy antidemokratikus, oktroyált és elnyomó rezsimének. Ez utóbbi esetben ugyanis az ellenzéki mozgalom nagyon komoly morális legitimitásra tesz szert, míg az előbbiben csak a kontextus megváltozása ruházza fel őket egyfajta funkcionális legitimitással, nevezetesen azzal, hogy leválthatják a kontextus megváltozása által funkcionális legitimitásától – attól, hogy már nem képviseli a konszenzust, az optimális alternatívát – megfosztott korábbi hatalmi elitet. Ez azonban más értelemben is egy fontos pont, ugyanis, mint látjuk, formállogikailag nem szükségszerű a forradalmakkal és politikai rendszerekkel való azonosulásra vagy nem azonosulásra építő morális legitimitáció és érzelmi alapú történelmi narrációk alkalmazása, hiszen a kontextus megváltozásának hangsúlyozásával, a funkcionális legitimitáció segítségével ugyancsak megteremthető lenne – reálisabb és kiegyensúlyozottabb történelempé mellett – a rendszerváltás legitimitációs háttere. Ez azonban természetesen csak formállogikailag igaz. A politikai logika és haszonelvűség szempontjából a morális legitimitáció összehasonlíthatatlanul nagyobb hatáskokkal bír, és a másik alternatívával szemben tökéletesen illeszkedik a politika bináris logikájához. Hátrányai pedig – a párhuzamos, tudományos kutatások eredményeit figyelmen kívül hagyó történelmi narratívák, hamis tudatok létezése –, bár néha történik rájuk reflexió a közbeszéd bizonyos szintjein, *politikai szempontból* teljességgel súlytalanok.

Azokban megállja-e a helyét a fenti megállapítás, mely szerint 1956 a Kádár-rendszerben nyerte el értelmét, és adott kontextusban a forradalom egyik lehetséges legjobb kimenetelének tekinthető? Békés Csaba szerint 1956 után a Szovjetunió szövetséges politikájának egyik alapelvevé vált az, hogy csatlós államai relatív függetlenséget a politikai szféra csak egy szegmensében, vagy külpolitikai téren (mint Románia), vagy pedig belpolitikai téren (mint a kádári Magyarország) élvezhetnek (Békés, 2004: 170.). Ezen alapelv alól egy alkalommal tett (volna) kivételt a szovjet pártvezetés, 1956. október 30-i határozatában, mely felvetette a szovjet csapatok kivonásának lehetőségét Magyarországról. A dokumentum nem utalt semlegességre, vagy a Varsói Szerződésből való kilépés lehetőségére, azonban így is kiemelkedő történelmi jelentőségre tett szert. Megmutatta ugyanis, hogy mi az 1956-ban elérhető maximum Magyarország számára. A továbbiakban tolmácsolásom helyett inkább röviden idézném magát a szerzőt erről a politikailag is igen kényes

kérdésről: „1956 elveszett történelmi esélye tehát szerintem úgy fogalmazható meg, hogy 1956. október 30-án, amennyiben valamilyen csoda folytán a Nagy Imre-kormány képes lett volna megállítani a rendkívüli gyorsasággal kibontakozó demokratizálódási folyamatot, a szovjet vezetés hajlandó lett volna csapatait is kivonni az országból, vagyis jelentősebb engedményt tett volna, mint a lengyelországi válság megoldása során, ahol ez a lehetőség komoly formában nem merült fel. Ez azt jelenti, hogy Moszkva a relatív belső, illetve külső önállóság privilégiumát – a kommunista rendszer és a szovjet blokk egységének fenntartása mellett – kész volt egy adott ország, azaz Magyarország számára megadni. Hruscsov és társai olyan komplex engedményre hajlottak tehát ebben a válságos helyzetben, amelyre a szovjet vezetés soha többé nem mutatott hajlandóságot...” (Békés, 2004: 170.). Ez az érvelés azonban megint egy veszélyes, azonban logikailag egyértelmű megállapításhoz vezethet. Az október 30-i szovjet nyilatkozat fényében az 1956-os szituáció által magában hordozott lehetőségek maximumát úgy lehetett volna Magyarország számára kiaknázni, ha 1956 októberében sikerül a kormányzatnak pacifikálnia a társadalmi mozgalmat, vagyis – szándékosan sarkítva a képet –, ha 1956 októberére nem nyer ennyire markánsan demokratikus forradalmi és szabadságharcos tartalmat.

Ezen a ponton szeretném megragadni az alkalmat, hogy az eddig az érzelmi alapú, irracionális történelemszemlélet ellen felhozott érveim mellett röviden kifejtsem a teljesen racionális történelemszemlélet elleni érveimet is. Mint láthattuk, a bipoláris világrend kontextusának abszolutizálásával az 1963 utáni Kádár-korszak a történelmi felelősség tekintetében gyakorlatilag támadhatatlanná vált, és e logika mentén funkcionális legitimációjának megrendülése is csak a nemzetközi környezet átalakulása után következett be. Az államközi kapcsolatok szintjén a bipoláris világrend logikájának abszolút érvényesítése indokolt, ugyanis az ugyanilyen abszolút módon érvényesült ezen a szinten a kortárs politikában is. Azonban az egyéni magatartás szintjén ez a minta – gondoljunk csak a történelem politikai szocializációs szerepére – a demokratikus politikai értékek szempontjából nem feltétlenül hasznos, ugyanis az értékelvű, demokratikus politikai cselekvés helyett a mindenkorai körülményekkel való racionális kiegyezésre helyezi a hangsúlyt. És – talán nem a sors véletlen fintora –, de a körülményekkel való racionális kiegyezés gondolata nem csak az államközi kapcsolatok történetének egy racionális értékelési kerete, hanem a Kádár-korszak egyik legfőbb rejtett politikai szocializációs motívuma is volt. Ez természetesen nem szemrehányás azon történészek számára, akik ezt az értelmezési keretet használják. A politikatörténész feladata az objektív múlt feltárása (a marxi Sein fogalmát War formára alakítva), míg a politikai elemzőnek

a Sollen, sőt, a múltra vetítve a Sollen problematikájával is meg kell küzdenie. Vagyis – hogy akaratom ellenére, de a közhelyek szintjére alacsonyítsam a gondolatmenetet – a bizonyos szempontból optimálisnak tekinthető politikai cselekvés más nézőpontból új értelmet nyerhet. Lehet, hogy az 1956 októberében sikerre vitt reformkommunista konszolidáció eredményezte volna a legnagyobb hasznot a *magyar állami önállóság* számára, de szinte biztos, hogy a történelmileg megvalósult 1956 gazdagította leginkább a *magyar társadalom civil öntudatát* és politikai szocializációját, az e téren később bekövetkezett kádári hatásoktól függetlenül.

Végezetül pedig az eddig többségében antikommunista narrációk elleni kritikáim után szintén Békés Csaba remek – és a hetvenes-nyolcvanas évek magyar külpolitikájának vonatkozásában egyedülálló – történelmi elemzéseire támaszkodva egy kommunista narráció elleni kritikát adnék. A kommunista-antikommunista törésvonal baloldalán jelentkező történelmi hamis tudat a rendszerváltás óta, hogy a viszonylag önálló kádári külpolitika keretében a Magyar Népköztársaság – különösen egyes ma is aktív politikai személyiségek munkásságának köszönhetően – folyamatosan lazítani igyekezett az ország Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatán. E szerint az értelmezés szerint ugyanis a nyugati kapcsolatok széles körű kiépítése és intenzívebbé tétele a Szovjetunióhoz fűződő szálak lazításával járt volna párhuzamosan, vagyis tulajdonképpen ezek a politikai lépések a Szovjetunió ellen irányultak.

Ez az értelmezés több szempontból is hamis. Esettanulmányként a Békés Csaba által feltárt és bemutatott diplomáciatörténeti helyzetet, az afganisztáni szovjet beavatkozás miatt létrejött „kishidegháborús” légkörben alakuló szovjet–magyar és nyugati–magyar kapcsolatok történetét kívánom felhasználni (Békés, 2004: 257–274.).

KÁDÁR BANKOK ÉS TANKOK KÖZÖTT...

1980 januárjában határozott szovjet kérés érkezett a Magyar Népköztársasághoz az ország nyugati kapcsolatainak befagyasztásáról. Ezt követően került sor 1980. január 29-én az MSZMP PB egyik legdrámaibb hangvételű ülésére¹⁰. Bár maga az ülés is számtalan érdekességet tartalmazott, most csak arra szeretnék utalni, milyen nyilvánvaló módon kiütközött Magyarország kettős függése az állampárt legfelső vezető testületében is. Kádár János a szovjet intervenció veszélyét¹¹, míg Havasi Ferenc a nyugati kapcsolatok esetleges megromlásának katasztrofális gazdasági következményeit¹² hangsúlyozta. Vagyis teljességgel nyilvánvaló annak a kettős függőségi viszonynak a rendszere, amely katonai és politikai szempontból – a

Brezsnyev-doktrínának köszönhetően az intervenciót sem kizáró módon – a Szovjetunióhoz láncolta hazánkat, miközben a nyitott, exportorientált és modern technológiára szoruló magyar gazdaság miatt az ország gazdasági és ezen keresztül – lásd például az ellenzéki csoportokkal szembeni bánásmódra vonatkozó „kéresek” – politikai függésbe került a nyugati piacgazdaságok irányába is.

Az intenzív nyugati kapcsolatok kialakítására azonban – szemben a fenti MSZMP PB-ülés sugallta móddal – nem a Szovjetunió ellenére, hanem tudtával és beleegyezésével került sor korábban is és később is. Bár a PB január 29-én beleegyezett a szovjetek által kifejezetten felvetett két látogatás elhalasztásába, azonban kérte a Szovjetuniót a helyzet többoldalú tárgyalásokon való megvitatására. A kb-titkárok 1980. február 26-án Moszkvában megtartott konferenciáján a magyar diplomácia segítette győzelemre az SZKP liberális szárnyát, és a nyugat-európai országokkal fenntartott kapcsolatok ápolása zöld utat kapott az Egyesült Államok befolyásának ellensúlyozására (Békés, 2004: 272.). Ahogy Békés Csaba fogalmaz, ezt követően hihetetlen fejlődés ment végbe 1979 és 1985 között Magyarország külkapcsolataiban, olyannyira, hogy Gorbacsov hatalomra jutásáig hazánk játszotta a legjelentősebb szerepet a kelet-nyugati párbeszéd fenntartásában. Ez természetesen egy nagyon nagy pozitív fejlemény a magyar diplomácia és diplomáciatörténet szempontjából, de hangsúlyozni kell, hogy szemben az általunk támadott narráció állításával, nem volt szovjetellenes éle. Olyannyira nem, hogy az 1981-es EGK-kapcsolatfelvételi és 1982-es IMF-tagságról szóló tárgyalások is a Szovjetunió tudtával zajlottak, és az EGK-tárgyalások végül nem a Szovjetunió beavatkozása vagy nyomásgyakorlása, hanem a Német Szövetségi Köztársaság túlzott aggodalmai miatt futottak zátonyra. A félreértések elkerülése végett, e diplomáciai lépések természetesen pozitívan értékelendők, hiszen nagy szerepük volt abból a szempontból, hogy hazánk mennyire „Európa-kompatibilisen” érte meg a rendszerváltás időszakát. Ugyanakkor rövid távon elsődleges céljuk a rendszer fenntartásához nélkülözhetetlen gazdasági források biztosítása volt. Ha elfogulatlanul végiggondoljuk a kérdéskört, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a hetvenes évek végétől két stabil külső tényező biztosította *rövid távon* az államszocialista politikai rendszer fennmaradását hazánkban. A szovjet csapatok jelenléte és a nyugati hitelek, amelyek lehetővé tették a Kádár-rendszer számára, hogy ideig-óráig még fenntartsa a társadalmi elfogadottságában nagy szerepet játszó jóléti juttatásait. Hosszú távon természetesen egész más hatásokkal járt Magyarország gazdasági és politikai nyitása a nyugat felé, de az már egy másik történet.

Mit is jelent hát a leírtak fényében a realista történelemszemlélet hazánk közelmúltjára vetítve? Kétségtávol lehetőséget ad

a kommunista és antikommunista törésvonal két oldalán jelentkező történelmi narratívák leleplezésére, a hamis történelmi elbeszéléseken alapuló politikai legitimáció destruálására. Ugyancsak rendkívüli jelentőséggel bír – ahogy e tekintetben maga Békés Csaba is reményét fejezi ki – egy realista külpolitikai gondolkodás kialakítása szempontjából. Azonban a történelmi kontextus abszolutizálása miatt kialakuló politikai értékrelativizmus károsan hathat a társadalom politikai szocializációjára, valamint a rendszerváltást követő politikai rendszer demokratikus értékeken alapuló legitimációjára. Ez utóbbi tényezőkkel természetesen nem a történészek feladata megküzdeni, és Békés Csaba realista külpolitikai látásmódja igazi unikum a magyar történetírásban. Remélhetőleg nem maradhat fenn hosszú távon az az állapot, hogy a történettudomány eredményei bizonyos korszakok vonatkozásában nem képesek átszivárogni a történelmi köztudatba, ugyanis a politikai lövészárók két oldalán lévő felek saját legitimációs bázisát képező narrációk – a kérdések erős átpolitizáltsága következtében – nem hagynak erre teret és lehetőséget. Meg kellene kezdeni egy reálisabb történelmi gondolkodás kialakítását, a politikai szereplőknek pedig új legitimációs források felkutatását és kiaknázását. Ennek a kérdésnek a felvetése természetesen a Sollen kategóriájába tartozik, naiv és elméleti jellegű. De valóban van abban is valami végtelenül lehangoló, hogy tizenöt évvel a rendszerváltást követően a politikai táborok egyik legfőbb legitimációs forrása még mindig a rendszerváltás előtti történelem...

JEGYZETEK

¹ Lásd ehhez Gazsó Ferenc: „Nómenklatúra és törésvonalak.” In: Társadalmi Szemle 1997/6.; Körösenyi András: „Nómenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon.” In: Századvég 1996/1.; Körösenyi András: „Nómenklatúra és törésvonal. Válasz Gazsó Ferenc bírálóatára.” In: Társadalmi Szemle 1997/2.

² A magam részéről nem vagyok meggyőződve, hogy e jelenség leírására a legalapvetőbb dichotómia vagy kifejezéspár a kommunista/antikommunista, azonban a szakirodalmi elterjedtsége miatt a későbbiekben is ezt használom. A magam részéről szubjektív módon szerencsésebbnek találok az államszocialista/rendszerváltó, vagy államszocialista/antikommunista bináris oppozíciókat, de belátom, hogy ezek legalább annyi, ha nem több hiányosságtól szenvednek, mint a széles körben bevett kommunista/antikommunista forma.

³ Nem kívánok foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy a politikai rendszer milyen mértékű hiányosságait és a politikai szereplők mekkora legitimitásdeficitjét vetíti elének ez a helyzet.

⁴ Csak példaként hadd álljon itt az a Békés Csaba által is felvetett, és ellenkező tartalommal, legitimációs céllal – lásd hamis tudat – a hazai politikai színpadon is megjelent narráció, mely szerint Magyarország 1979 és 1982 között

folyó IMF- és EGK-tárgyalásai nem a Szovjetunió tudtával és hallgatólagos hozzájárulásával, hanem a Szovjetunió ellenére mentek végbe. Az a történelmileg bizonyítható tény pedig ma már fel sem merül, hogy az EGK-tárgyalások végül a Német Szövetségi Köztársaság, illetve Helmut Schmidt kancellár túlzott aggodalmai miatt nem vezettek eredményre. (Lásd Békés, 2004: 273–274).

- ⁵ Mindenképpen szükséges felhívnom az olvasó figyelmét a mindkét történelmi hamis tudatban megtalálható ellenmondásra. Mindkét oldal részéről megjelenik a korlátozott cselekvőképesség és a politikai felelősség összefüggése. Nyilvánvaló, hogy minél erőteljesebben hangsúlyozzuk a nemzetközi környezet nyomása keretében megjelenő korlátozó tényezőket a hazai politikai aktorok cselekvésében, annál kevésbé vonhatjuk ugyanezen politikai aktorokat – egyszerűen korlátozott cselekvőképességükből fakadóan – felelőségre.
- ⁶ A szerző erre vonatkozó bizonyítékait lásd Békés, 2004: 136.
- ⁷ Lásd a Nemzetbiztonsági Tanács 5608. sz. határozatát a csatlós államokkal való politika alapelveiről. (Békés, 2004: 175).
- ⁸ Figyelmeztetném olvasómat, hogy ez pusztán egy gondolati szál, mégpedig az a gondolati szál, amely elsősorban a rendszerváltás előtti időszakot pozitívan megélték történelmi tudatát jellemzi, és amely narrációt a kommunista–antikommunista törésvonal antikommunista oldalán állók 1956 baloldali kisajátításának szoktak bélyegezni.
- ⁹ Romsics Ignác (2004): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 402. o.
- ¹⁰ Az ülésről lásd Békés, 2004: 267–270.
- ¹¹ „Magyarországnak most van a nemzetközi politikában egy bizonyos reputációja, (...) ez úgy született, (...) hogy a NATO-bojkottal startoltunk, és elvergődtünk egy bizonyos pozícióra, egy elismerésre, de azzal, hogy mindvégig, (sic!) és soha egy pillanatig kétségbe (vonn) nem hagytuk azt, hogy a Szovjetunió szövetségesei vagyunk. Mi ezt így szereztük és hosszú távon ez a népnek az érdeke. Mi másfajta presztízzsel csak rövid távú, tessék-lássék előnyökhöz juthatnánk, a végén a népünk ráfizetne, higgyék el. (...) Mit gondolnak, meddig udvariaskodnak ők? Miért velünk... bocsánat a kifejezésért, a mi kis tetű életünkkel, meg országunkkal, meg minden..., meddig fognak ők velünk udvariaskodni?” – idézi Békés, 2004: 268–269.
- ¹² „...mi nem bírunk ki egy évet, vagy másfél évet úgy, hogy velünk ezek a bankosok packázzanak” – idézi Békés, 2004: 269–270.